National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(69): 01-05
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Dr Soumya Nair
Assistant professor,
Dept of English and languages,
St marys college , Hyderabad

Correspondence:
Dr Soumya Nair
Assistant professor,
Dept of English and languages,
St marys college , Hyderabad

समराङ्गणसूत्रधारः: वास्तुकला, सौन्दर्यम्, मध्यकालीनभारतस्य परस्परसम्बद्धाः ज्ञानपरम्पराश्च

Dr Soumya Nair

सारांशः

परमारवंशीयस्य नृपतेः श्रीभोजराजस्य नाम्ना परम्परया सम्बद्धः *समराङ्गणसूत्रधारः* मध्यकालीनभारतस्य वास्तुशास्त्रीयसाहित्यिकबौद्धिकपरम्परासु महत्त्वपूर्णं स्थानमधिगच्छति। अयं ग्रन्थः मुख्यतः *वास्तुशास्त्रविषयकः* इति प्रसिद्धोऽपि, तस्य विषयव्याप्तिः निर्माणसम्बद्धान् तान्त्रिकसिद्धान्तान् अतिक्रम्य ब्रह्माण्डविज्ञानम्, नगरनियोजनम्, देवालयवास्तुकलाम्, मूर्तिकलाम्, सौन्दर्यशास्त्रम्, यन्त्रविज्ञानं च व्याप्नोति। अस्मिन् लेखे वास्तुकला सांस्कृतिकाभिव्यक्तेः ज्ञानप्रसारस्य च महत्त्वपूर्णं माध्यममिति प्रतिपादयतः अस्य ग्रन्थस्य अन्तर्विषयात्मकस्वरूपं परीक्ष्यते। *वास्तु*, *मण्डल*, *शिल्प*, *प्रमाण*, *प्रासाद*, *यन्त्र* इत्यादीनां चयनितानां संस्कृतपारिभाषिकपदानां सूक्ष्मपरीक्षणेन देशजज्ञानव्यवस्थायाः, सौन्दर्यसिद्धान्तानां, सामाजिककल्याणस्य च परस्परसम्बन्धोऽत्र अन्विष्यते। विशेषतः आद्याध्यायेषु समुपलभ्यमानानां कतिपयश्लोकानां तथा *यन्त्रविधान*विभागे निरूपितानां यन्त्राणां विवेचनस्य च विशेषतया परीक्षणं क्रियते। साहित्यिककल्पनाशक्तिम्, वास्तुनिर्माणव्यवहारम्, ब्रह्माण्डविषयकमवबोधम्, तान्त्रिककौशलं च समन्वयेन निरूपयन् *समराङ्गणसूत्रधारः* आधुनिकविषयविभागानां पृथक्करणवृत्तिं प्रश्नविषयं करोतीति अस्य लेखस्य प्रतिपादनम्। भारतीयसाहित्यपरम्पराणां व्यापकपरिप्रेक्ष्ये अस्य ग्रन्थस्य अध्ययनं मध्यकालीनभारतस्य बौद्धिकस्य सांस्कृतिकस्य च इतिहासस्य अवगमने संस्कृतस्य तान्त्रिकसाहित्यस्य स्रोतस्त्वं च प्रकाशयति।

मुख्यशब्दाः: समराङ्गणसूत्रधारः; भोजराजः; वास्तुशास्त्रम्; संस्कृतसाहित्यम्; मण्डलम्; शिल्पम्; यन्त्रम्; भारतीयसौन्दर्यशास्त्रम्।

आमुखम्

भारतीयबौद्धिकपरम्पराणां विकासः ऐतिहासिकरूपेण साहित्येन, दर्शनेन, वास्तुकलया, गणितेन, ज्योतिषशास्त्रेण, कलात्मकाभ्यासैश्च सह परस्परसम्बद्धतया अभवत्। आधुनिकशैक्षणिकसंस्थानानां विषयविभागात्मकविभाजनस्य विपरीतम्, प्राक्-आधुनिकभारतीयज्ञानव्यवस्थासु विद्यायाः विविधाः शाखाः प्रायः एकस्मिन्नेव समन्विते बौद्धिकपरिप्रेक्ष्ये समाविष्टाः आसन्। विशेषतः संस्कृतसाहित्ये एतादृशस्य अन्तर्विषयात्मकसमन्वयस्य बहूनि उदाहरणानि संरक्षितानि सन्ति। तेषु परमारवंशीयनृपतेः भोजस्य नाम्ना परम्परया सम्बद्धः *समराङ्गणसूत्रधारः* महत्त्वपूर्णं स्थानमलङ्करोति।

एकादशशताब्द्यां धारानगरस्य बौद्धिकसांस्कृतिकसमृद्ध्या सम्बद्धः राजा भोजः साहित्ये, दर्शने, काव्यशास्त्रे, वैज्ञानिकज्ञाने च स्वकीयेन योगदानस्य कारणेन स्मर्यते। *समराङ्गणसूत्रधारः* तस्य राजसभया सम्बद्धस्य बौद्धिकपरिवेशस्य विश्वकोशात्मकं स्वरूपं प्रतिबिम्बयति। अयं ग्रन्थः सामान्यतः

वास्तुशास्त्रस्य ग्रन्थत्वेन वर्गीकृतोऽपि, तत्र वास्तुनिर्माणस्य सिद्धान्तानां, जनपदनिवेशनस्य, आवासगृहाणां, राजप्रासादानां, देवालयानां, मूर्तिकलायाः, यन्त्राणां च विवेचनं समुपलभ्यते। अस्य विषयविस्तारः सूचयति यद् वास्तुकला केवलं तान्त्रिकक्रिया नासीत्, अपि तु मानवीयजीवनस्य व्यापकव्यवस्थया सम्बद्धा विद्या आसीत्।

अस्मिन् लेखे *समराङ्गणसूत्रधारः* केवलं वास्तुशास्त्रीय-हस्तपुस्तकरूपेण न, अपि तु साहित्यिकसांस्कृतिकप्रलेखरूपेण परीक्ष्यते। अयं ग्रन्थः कथं वास्तुसिद्धान्तान् ब्रह्माण्डविषयकचिन्तनेन, सौन्दर्याभिव्यक्त्या, सामाजिकव्यवस्थया, यान्त्रिककल्पनया च संयोजयतीति अत्र अन्विष्यते। मध्यकालीनभारतीयज्ञानपरम्पराणां समन्वितस्वरूपस्य अवगमने अयं ग्रन्थः महत्त्वपूर्णं दृष्टिकोणं प्रददाति तथा च भारतीयसाहित्यस्य व्यापकाध्ययने अधिकमवधानमर्हतीति अस्य लेखस्य प्रतिपादनम्।

समराङ्गणसूत्रधारः तथा वास्तुशास्त्रस्य बौद्धिकपरम्परा

समराङ्गणसूत्रधारः विस्तीर्णायाः संस्कृतस्य *वास्तुशास्त्रपरम्परायाः* अन्तर्गतः। अस्याः परम्परायाः विकासः वास्तुकलायाः, निवेशनव्यवस्थायाः, पवित्राणां लौकिकानां च भवनानां निर्माणं नियच्छतां सिद्धान्तानां च विषये ग्रन्थगतविमर्शैः सह अभवत्। एषा परम्परा वास्तुकलां तादृशीं विद्याम् इति प्रतिपादयति, यस्याः कृते सैद्धान्तिकज्ञानस्य व्यावहारिककौशलस्य च उभयस्य आवश्यकता भवति।

अस्य ग्रन्थस्य नामापि विशेषार्थगर्भितम्। *सूत्रधार* इति पदं वास्तुविदे अथवा मुख्यनिर्मात्रे प्रयुज्यते, यस्य दायित्वं केवलं निर्माणकार्यस्य भौतिकसम्पादनेन न परिसमाप्यते। सूत्रधारात् मापनस्य, अनुपातस्य, अभिकल्पनस्य, निर्माणद्रव्याणां, वास्तुसिद्धान्तानां व्यावहारिक-प्रयोगस्य च ज्ञानमपेक्ष्यते। अतः सूत्रधारस्य स्वरूपे बौद्धिकावबोधस्य कलात्मककौशलस्य च समन्वयः दृश्यते।

अस्मिन् सन्दर्भे *शिल्पस्य वास्तुनश्च* परस्परसम्बन्धः विशेष-महत्त्वपूर्णः। *वास्तु* देशस्य, स्थानस्य, निर्मितपरिसरस्य च व्यवस्थामधिकृत्य प्रवर्तते; *शिल्पम्* तु कलात्मकं तान्त्रिकं च कौशलं समाविशति। अनयोः परस्परसम्बन्धः दर्शयति यद् वास्तुनिर्माणं केवलं यान्त्रिकप्रक्रिया इति नाभिमतम्। तत्र सौन्दर्यविवेकस्य, तान्त्रिकसूक्ष्मतायाः,प्रतिष्ठितसांस्कृतिकमर्यादानां च ज्ञानमावश्यकम्। अस्य ग्रन्थस्य विश्वकोशात्मकस्वरूपं मत्तिया साल्विनीना चर्चितम्। सः अस्य विषयविस्तारं तथा संस्कृतस्य अन्याभिः बौद्धिकपरम्पराभिः सह अस्य सम्बन्धं विशेषतया प्रकाशयति। अस्य ग्रन्थस्य वास्तुशास्त्रीयविमर्शाः तस्य विकासस्य व्यापकात् सांस्कृतिकात् साहित्यिकाच्च परिवेशात् सर्वथा पृथक्कर्तुं न शक्यन्ते (Salvini)।

राजा भोजस्य नाम्ना अस्य ग्रन्थस्य पारम्परिकं कर्तृत्वारोपणमपि सावधानतया विचारणीयम्। यद्यपि अयं ग्रन्थः भोजस्य बौद्धिकसांस्कृतिकपरम्परया सम्बद्धः, तथापि अस्य रचनायाः, सङ्कलनस्य, पाठपरम्परायाश्च यथार्थेतिहासस्य विषये अधिकं पाठालोचनात्मकम् अनुसन्धानमपेक्ष्यते। मध्यकालीनसंस्कृतग्रन्थाना-मध्ययने एतादृशी सावधानता विशेषतोऽपेक्षिता, यतः तेषु विभिन्नपाठपरम्पराभ्यः तथा बौद्धिकधाराभ्यः समागताः सामग्रीः संरक्षिताः स्युः।

वास्तुशास्त्रम्, मानवीयकल्याणं ज्ञानस्य प्रयोजनं च

समराङ्गणसूत्रधारस्य अत्यन्तमाकर्षकः पक्षः वास्तुज्ञानस्य मानवीयकल्याणेन सह तस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनम्। अस्य ग्रन्थस्य प्रथमाध्याये समुचितस्थाननिर्माणस्य समृद्ध्या, सुखेन, वंशपरम्परायाश्च सातत्येन सह सम्बन्धः स्थापितः।

ग्रन्थे निम्नलिखितः श्लोकः समुपलभ्यते—

सुखं धनानि ऋद्धिश्च सन्ततिः सर्वदा नृणाम्।
प्रियाण्येषां तु संसिद्ध्यै सर्वं स्याच्छुभलक्षणम्॥

अस्मिन् श्लोके *सुखम्*, *धनम्*, *ऋद्धिः*, *सन्ततिः* इत्येतेषां भावानां समन्वयः कृतः। अत्र *शुभलक्षणम्* इति पदस्य प्रयोगः वास्तुज्ञानस्य व्यापकप्रयोजनस्य अवगमने विशेषमहत्त्वं वहति।

प्रथमाध्याये एव वास्तुज्ञानस्य महत्त्वं प्रतिपादयितुं निम्नलिखितं वचनमपि प्रस्तुतम्—

वास्तुशास्त्रादृते तस्य न स्याल्लक्षणनिश्चयः।
तस्माल्लोकस्य कृपया शास्त्रमेतदुदीर्यते॥

अत्र *लोकस्य कृपया* इति पदसमूहः विशेषतया विचारणीयः। अस्य अर्थः जनसामान्यस्य हिताय इति ग्राह्यः। अनेन वास्तुज्ञानस्य प्रसारणं व्यापकसामाजिकप्रयोजनयुक्तं कर्म इति प्रतिपाद्यते। शास्त्रस्य रचना केवलं सैद्धान्तिकवर्गीकरणस्य अभ्यासमात्ररूपेण न प्रस्तुताऽस्ति, अपि तु मानवीयसमाजस्य हिताय क्रियमाणं योगदानमिति निरूपिता।

मण्डलम्, ब्रह्माण्डविज्ञानं पवित्रस्थानस्य व्यवस्था च

वास्तुकलायाः ब्रह्माण्डविषयकचिन्तनेन सह सम्बन्धः *समराङ्गणसूत्रधारस्य* अन्यः महत्त्वपूर्णः पक्षः। देशस्य स्थानस्य च

विन्यासविषयकं ग्रन्थस्य विवेचनं दर्शयति यद् निर्मितपरिसरस्य स्वरूपं ज्यामित्या, दिग्विन्यासेन, प्रतीकात्मकनिरूपणेन च घनिष्ठतया सम्बद्धम् आसीत्।

अस्मिन् सम्बन्धे *मण्डलस्य* संकल्पना विशेषतः प्रासङ्गिकी भवति। वास्तुशास्त्रीयविमर्शे मण्डलं निर्दिष्टैः ज्यामितीयसिद्धान्तैः स्थानस्य विभाजनाय व्यवस्थापनाय च आधाररूपेण प्रयुज्यते। एषः स्थानविन्यासः केवलं गणितीयाभ्यासो न भवति; अपि तु तत्र प्रतीकात्मकं ब्रह्माण्डविषयकं च महत्त्वमपि अन्तर्निहितम् अस्ति।

वर्गाकारस्य वास्तुक्षेत्रस्य विन्यासं ग्रन्थः निम्नलिखितेन श्लोकेन वर्णयति—

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे विभक्ते नवधा ततः।
मध्ये महाद्युतिर् ब्रह्मा विधेयो नवभिः पदैः॥

अस्मिन् पाठांशे वर्गाकारस्य क्षेत्रस्य निर्दिष्टविभागेषु विभाजनं तथा तस्य मध्यभागे ब्रह्मणः स्थापनं निरूपितम्। अनेन वास्तुचिन्तने ज्यामितीयविन्यासस्य पवित्रप्रतीकात्मकतायाश्च समन्वयः स्पष्टतया दृश्यते।

प्रमाणम् इति मापनस्य अनुपातस्य च वाचकं पदमपि अस्याः संकल्पनायाः अवगमने अत्यावश्यकम्। मापनं वास्तुनिर्माणस्य तान्त्रिकमाधारं प्रददाति; प्रतीकात्मकस्थानविन्यासे तस्य प्रयोगः तु निर्मितेः व्यापकं सांस्कृतिकमहत्त्वं जनयति।

अतः *मण्डलस्य प्रमाणस्य* च परस्परसम्बन्धः दर्शयति यद् अस्य ग्रन्थस्य बौद्धिकपरिप्रेक्ष्ये ज्यामितिः ब्रह्माण्डविज्ञानं च अनिवार्यतया पृथग्विद्याविषयौ न स्तः। तौ उभौ निर्मितपरिसरस्य व्यवस्थापने संयुक्तरूपेण योगदानं कुरुतः।

नगरनियोजनं सामाजिककल्पना च

समराङ्गणसूत्रधारः निवेशनानां व्यवस्थायां मानवीयसमुदायानां स्थानिकविन्यासे च पर्याप्तमवधानं ददाति। अस्य ग्रन्थस्य विवेचनं व्यक्तिगतगृहात् आरभ्य विस्तीर्णनगरसंरचनापर्यन्तं प्रवर्तते। अनेन सूचितं भवति यद् वास्तुज्ञानं केवलं भवननिर्माणमधिकृत्य न, अपि तु सामुदायिकजीवनस्य सम्यग्व्यवस्थामधिकृत्यापि प्रवर्तते।

ग्रन्थे निर्मितपरिसरस्य विभिन्नाः श्रेणयः निम्नलिखितेन श्लोकेन निर्दिष्टाः—

देशः पुरं निवासश्च सभा वेश्मासनानि च।
यद्यदीदृशमन्यच्च तत्तच्छ्रेयस्करं मतम्॥

देशः, *पुरम्*, *निवासः*, *सभा*, *वेश्म* इत्येतेषां पदानां गणना विशेषमहत्त्वं वहति, यतः एषा वास्तुशास्त्रीयविमर्शस्य व्यापकं विषयक्षेत्रं प्रकाशयति। ग्रन्थे जनपदः, नगरम्, आवासः, सभागृहं, अन्यानि च भवनानि एकस्यैव ज्ञानपरिपाट्याः अन्तर्गततया विचारितानि।

पुरम् इति पदं नगरव्यवस्थायाः अध्ययने विशेषतः प्रासङ्गिकम्। नगरं जटिलं सामाजिकपरिसरं भवति, यस्मिन् आवासीयाः, प्रशासनिकाः, धार्मिकाः, सार्वजनिकाश्च कार्यकलापाः सहवर्तन्ते। तस्य स्थानिकविन्यासः समुदायस्य राजनैतिकसांस्कृतिकव्यवस्थां प्रतिबिम्बयति।

राजनिवासानां राजप्रासादानां च विवेचनमपि वास्तुकलायाः राजकीयप्रभुत्वेन सह सम्बन्धं प्रकाशयति। राजभवनं केवलं शासकस्य निजीया आवासव्यवस्था न भवति; अपि तु तत् राजकीयप्रतिष्ठायाः, सामाजिकस्तरविभागस्य, सत्तायाः संस्थागतव्यवस्थायाश्च प्रतीकमपि भवति।

तथापि एतासां व्यवस्थाविधीनां सामाजिकमहत्त्वस्य परीक्षणं समालोचनात्मकदृष्ट्या करणीयम्। वास्तुशास्त्रीयग्रन्थेषु प्रायः आदर्शरूपेण विहिताः व्यवस्थाः वर्णिताः भवन्ति; ताः ऐतिहासिकनगराणां वास्तविकव्यवस्थया सर्वथा समानाः स्युरिति निश्चयेन वक्तुं न शक्यते। अतः मध्यकालीननगरीयजीवनस्य यथार्थस्वरूपस्य पुनर्निर्माणाय पुरातात्त्विकम् अभिलेखीयं च प्रमाणं ग्रन्थोक्तविधानैः सह विचारणीयम्।

प्रासादः, शिल्पं देवालयवास्तुकलायाः सौन्दर्यात्मकपक्षाश्च

देवालयवास्तुकलायाः विवेचनं वास्तुनिर्माणस्य कलात्मकाभिव्यक्त्या सह सम्बन्धस्य परीक्षणाय महत्त्वपूर्णमवसरं प्रददाति। *प्रासाद* इति पदं देवालयस्य अथवा उन्नतवास्तुनिर्मितेः वाचकम्। अस्य ग्रन्थस्य वास्तुशास्त्रीयपारिभाषिकशब्दावल्यां तस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति।

अस्मिन् विमर्शे *शिल्पस्य* संकल्पना केन्द्रीयस्थानमधिगच्छति। सा शिल्पकौशलस्य, कलात्मककल्पनाशक्तेः, तान्त्रिककार्यसम्पादनस्य च परस्परसम्बन्धं सूचयति। देवालयनिर्माणस्य सन्दर्भे शिल्पं स्थापत्यात्मकानां मूर्तिकलात्मकानां च रूपाणां निर्माणं निर्दिष्टैः अभिकल्पनसिद्धान्तैः माप्ननियमैश्च सह सम्बध्नाति।

समराङ्गणसूत्रधारः विभिन्नानां वास्तुशैलीनां परम्पराणामपि परिचयं ददाति। उत्तरभारतीयानां दक्षिणभारतीयानां च देवालयवास्तुरूपाणां विषये तस्य विवेचनं प्रादेशिकसीमामतिक्रम्य वास्तुज्ञानस्य प्रसारस्य तथा तस्य अनुकूलनस्य च अवगमने महत्त्वपूर्णम्।

मत्तिया साल्विनिना कृतं ग्रन्थस्य विवेचनम् अस्य विश्वकोशात्मकस्वरूपे विविधवास्तुशास्त्रीयसामग्रीणां सन्निवेशं प्रकाशयति। अतः अयं ग्रन्थः न केवलं विशिष्टानां

देवालयवास्तुरूपाणाम् अध्ययनाय, अपि तु वास्तुज्ञानस्य विभिन्नपरम्पराणां बौद्धिकसम्बन्धस्य परीक्षणायापि महत्त्वपूर्णः (Salvini)।

अस्य ग्रन्थस्य सौन्दर्यात्मकं महत्त्वं तत्र निहितम् अस्ति यत् वास्तुकला सांस्कृतिकाभिव्यक्तेः एकं रूपमिति सः दर्शयति। देवालयः केवलं भौतिकसंरचना न, अपि तु धार्मिककल्पनायाः, कलात्मकसर्जनशीलतायाः, तान्त्रिकज्ञानस्य च समन्वयेन निर्मितः परिसरः।

यन्त्रम् तथा यान्त्रिकज्ञानस्य कल्पना

समराङ्गणसूत्रधारस्य अन्यतमः विशिष्टः पक्षः *यन्त्राणां* अर्थात् यान्त्रिकोपकरणानां विवेचनम् अस्ति। *यन्त्रविधानम्* इति नाम्ना प्रसिद्धः विभागः अस्य ग्रन्थस्य बौद्धिकविषयव्याप्तिं सामान्यवास्तुनिर्माणस्य सीमामतिक्रम्य विस्तारितां करोति।

वास्तुशास्त्रीयग्रन्थे यान्त्रिकज्ञानस्य समावेशः विशेषमहत्त्वपूर्णः, यतः अनेन मध्यकालीनभारतीयचिन्तने तान्त्रिकविद्यानां परस्परसम्बद्धस्वरूपं प्रकाशते। ग्रन्थे यन्त्राणि मानवीयप्रज्ञया भौतिकजगतः व्यवस्थया च सम्बद्धायाः व्यापकायाः व्यावहारिकज्ञानपरम्परायाः अङ्गत्वेन विचारितानि।

यन्त्र इति पदमपि विशेषतया विचारणीयम्। अस्य अर्थः यान्त्रिकोपकरणम् अथवा यन्त्रविशेषः। अस्य ग्रन्थे प्रयोगः तादृशानाम् उपकरणानां निर्माणे, कार्यप्रणाल्यां, प्रयोजनसम्बद्धेषु गुणधर्मेषु च तस्य कर्तुः रुचिं सूचयति।

यन्त्रविषयकविवेचने सम्बद्धः एकः श्लोकः एवमाह—

चिरकालसहत्वं च यन्त्रस्यैते गुणाः स्मृताः।
एकं बहूनि चलयेद् बहुभिश्चाल्यतेऽपरम्॥

अयं पाठांशः यन्त्राणां स्थायित्वं कार्यात्मकगुणांश्च विशेषतया प्रकाशयति। *चिरकालसहत्वम्* इति पदं दीर्घकालपर्यन्तं स्थैर्येण कार्यकरणसामर्थ्यं सूचयति। अनेन ज्ञायते यद् यन्त्रस्य गुणाः तस्य कार्यक्षमतया दीर्घकालिकप्रयोगयोग्यतया च सम्बद्धाः इति।

भारतीयप्रौद्योगिकचिन्तनस्य इतिहासस्य अवगमने एतद्विवेचनं महत्त्वपूर्णम् (Roy 118– 24)। अनेन ज्ञायते यद् यान्त्रिककल्पना वास्तुज्ञानात् कलाज्ञानाच्च सर्वथा पृथग् नासीत्। प्रत्युत *समराङ्गणसूत्रधारः* यन्त्रसंकल्पनां व्यापकस्य बौद्धिकपरिप्रेक्ष्यस्य अन्तर्गततया निरूपयति।

तथापि पर्याप्तमैतिहासिकप्रमाणं विना मध्यकालीनयन्त्रवर्णनानां आधुनिकप्रौद्योगिकसंकल्पनाभिः सह समीकरणं न करणीयम्। यन्त्राणां वर्णनं तत्कालनिष्ठया पारिभाषिकशब्दावल्या, संकल्पनात्मकपूर्वधारणाभिः, व्यावहारिकसम्भावनाभिश्च सह सम्बद्धतया अवगन्तव्यम्।

संस्कृतस्य तान्त्रिकसाहित्यस्य साहित्यिकस्वरूपम्

समराङ्गणसूत्रधारः साहित्यस्य तान्त्रिकज्ञानस्य च परस्परसम्बन्धविषये महत्त्वपूर्णं प्रश्नमुत्थापयति। वास्तुकलामुख्यविषयीकृतो ग्रन्थः साहित्यिकग्रन्थरूपेणापि कथं द्रष्टुं शक्यते? *समराङ्गणसूत्रधारः* इत्यादयः तान्त्रिकग्रन्थाः विशिष्टया साहित्यिकाभिव्यक्तिपद्धत्या विरचिताः भवन्ति। विषयाणां क्रमबद्धविन्यासः, पारिभाषिकशब्दावली, वर्णनात्मकाः पाठांशाः, छन्दोबद्धानि प्रतिपादनानि च दर्शयन्ति यत् तान्त्रिकज्ञानमपि प्रतिष्ठितैः साहित्यिकरूढिप्रकारैः व्यवस्थितं प्रस्तुतं च कर्तुं शक्यते स्म।

अस्यार्थः न भवति यत् प्रत्येकं तान्त्रिकशास्त्रग्रन्थं *काव्यस्य* अथवा नाटकस्य समानार्थेन साहित्यिकरचना इति स्वतः वर्गीकर्तव्यम्। प्रत्युत अस्य तात्पर्यम् एतावदेव यत् भारतीयसाहित्येतिहासे तान्त्रिकानां विश्वकोशात्मकानां च ग्रन्थानां सांस्कृतिकं बौद्धिकं च महत्त्वम् अवश्यं स्वीकरणीयम्।

समकालीनप्रासङ्गिकता भारतीयज्ञानपरम्पराणां पुनरुद्धारश्च

आधुनिकवास्तुकलायाः नगरनियोजनस्य च चर्चासु सांस्कृतिकसन्दर्भस्य, पर्यावरणीयपरिस्थितीनां, मानवीयवसतिस्थानानां परिवेशेन सह सम्बन्धस्य च महत्त्वं क्रमेण अधिकतया स्वीक्रियते। *समराङ्गणसूत्रधारः* एतेषां विषयाणां ऐतिहासिकं दृष्टिकोणं प्रददाति, यतः सः वास्तुकलां भौतिकस्थानस्य व्यापकसामाजिकसांस्कृतिकविचारैः सह सम्बद्धां विद्याम् इति प्रस्तुतयति।

मण्डलस्य प्रमाणस्य च विवेचनं ऐतिहासिकस्थानविन्यासस्य अनुपातस्य च संकल्पनानाम् अन्वेषणाय अवसरं प्रददाति। तथैव *शिल्पस्य* विवेचनं निर्मितपरिसरस्य सर्जने कलात्मकशिल्पकौशलस्य महत्त्वं प्रकाशयति।

तथापि अस्य ग्रन्थस्य समकालीनप्रासङ्गिकता प्राचीनज्ञानस्य श्रेष्ठत्वविषये निराधारैः अतिशयोक्तिपूर्णैः प्रतिपादनैः, अथवा मध्यकालीनवास्तुविधानानां आधुनिकनिर्माणकार्येषु साक्षात् प्रयोगसम्भावनायाः अनालोचितदावैश्च नाधारणीया। तस्य अपेक्षया ऐतिहासिकैः, पाठालोचनात्मकैः, अन्तर्विषयात्मकैश्च अध्ययनपद्धतिभिः ग्रन्थस्य परीक्षणम् अधिकं फलप्रदं भवति।

उपसंहारः

समराङ्गणसूत्रधारः मध्यकालीनभारतस्य वास्तुशास्त्रीयासु बौद्धिकासु च परम्परासु महत्त्वपूर्णं स्थानमधिगच्छति। अस्य महत्त्वं निर्माणसम्बद्धानां तान्त्रिकसिद्धान्तानां सीमामतिक्रम्य ब्रह्माण्ड-विज्ञानम्, नगरव्यवस्था, देवालयसौन्दर्यम्, कलात्मकशिल्पकौशलं, यान्त्रिकज्ञानं च व्याप्नोति।

अत्र विवेचितानि संस्कृतवचनानि दर्शयन्ति यद् ग्रन्थः वास्तुज्ञानं मानवीयकल्याणेन, सामाजिकव्यवस्थया, स्थानस्य क्रमबद्धावबोधेन च सम्बध्नाति। *वास्तु*, *मण्डल*, *प्रमाण*, *शिल्प*, *प्रासाद*, *यन्त्र* इत्यादीनां संकल्पनानां प्रयोगः अस्य बौद्धिकपरिप्रेक्ष्ये समाविष्टानां विषयाणां विविधतां प्रकाशयति।

अन्ततः अयं ग्रन्थः भारतीयसाहित्यस्य विषयसीमानां पुनर्विचाराय प्रेरयति। सः दर्शयति यत् साहित्यरचनायाः इतिहासे तादृशानां ग्रन्थानामपि समावेशः करणीयः, येषु वास्तुकला, कला, प्रौद्योगिकी, सांस्कृतिकज्ञानं च अभिलिखितानि संरक्षितानि प्रसारितानि च। अतः *समराङ्गणसूत्रधारस्य* गहनतरमध्ययनं मध्यकालीनभारतस्य परस्परसम्बद्धानां बौद्धिकपरम्पराणां समग्रतरावगमने महत्त्वपूर्णं योगदानं दातुं शक्नोति।

सन्दर्भ ग्रन्था

1 Agrawala, V. S., editor. *Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra*. Gaekwad's Oriental Series, no. 25, Oriental Institute, 1966.

2 Hardy, Adam. "Drāviḍa Temples in the Samarāṅgaṇasūtradhāra." *South Asian Studies*, vol. 25, no. 1, 2009, pp. 41–62. https://doi.org/10.1080/02666030.2009.9628698.

3 Roy, Mira. "The Concept of Yantra in the Samarangana-Sutradhara of Bhoja."

4 *Indian Journal of History of Science*, vol. 19, no. 2, 1984, pp. 118–24.

Salvini, Mattia. "The Samarāṅgaṇasūtradhāra: Themes and Context for the Science of Vāstu." *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 22, no. 1, 2012, pp. 35–55. https://doi.org/10.1017/S135618631100085X.

5 Sharma, K. S., translator. *Samarangana Sutradhara of Bhojadeva: An Ancient Treatise on Architecture*. Parimal Publications, 2007